

Unt ilmub hämaras

Maarja Vaino. Mati Undi hämaruse poeetika. Tallinn: EKSA, 2019. 191 lk.

Ilmumine, öö ja hämarus olid Mati Undi (1944–2005) elukestvad teekaaslased. Verbi *ilmuma* kasutamine tavapärase tuleku-mineku tähenduses sisaldas tema noorusaja Tartus salaviidet vabadusele ja isemõtlemisele, uusaastaöö pojana aga oli Unt nagunii sõbrasuhteis päeva tumedama poolega. Tema tund oli nulltund, vaimude tund.

Viimasele järeltulele jõuab Undi vaimude-tunni-lavastuste (1984, 2000) kaudu ka Maarja Vaino. Tallinna kirjandustänavana hea haldjana on tal endal tulnud Tammsaare majas tihtipeale võõrustada Mati Undi vaimu. Võõrustaja eelmine raamat on kirjutatud Tammsaare irratsionaalsuse poeetikast ja hämarus pole ju midagi muud kui tollesama irratsionaalsuse poolõde. Siiski kujutavad mõlemad teosed endast omaette teaduslikku uurimust. Undist kui lavastajast ja teatrimehesest avaldas hiljaegu sisutiheda käsitluse Luule Epner,¹ kuid tervikliku monograafiana on Vaino teos esimene. Vääritlemistise vältimiseks lasken autoril üle korrata: „Poeetika (kr *poiētikē*, luulekunstiopeetus) on

kirjandusteaduse põhiharu, mis käsitleb kirjandusteose kui kunstilise terviku ülesehitust ja kujundusvõtteid.”²

Undi-monograafia kuus tabavalt pealkirjastatud peatükki põhinevad aastail 2015–2019 ajakirjades ilmunud üksik-käsitlustel. Neile lisanduvad sissejuhatus, Undi ja Tammsaare poeetika kokkukõla vaatlev peatükk ning epilooogina toimiv ülevaade ühest vestlusringist 2017. aastal. Võib ju norida teksti ühtlustamatuse, sõnasõnaliste korduste, korrastamata viiteaparatuuri jms raamatu kokkupanuga kiirustamist reetvate märkide kallal, kuid need „mõned sisult tähtsusetud ebajärjekindlused” (autori märkus, lk 20) ei vähenda oluliselt uurimistöõ väärtust.

Mati Unt oli maapoiss, kes 1958. aastal kodust väljudes laskus mäest alla ning avastas end linnast. Sõna otseses mõttes, sest tema sünnikoht on Vooremaal asuva Linnamäe küla Kodu talu. Linn oli Tartu, kus koolipoisi koduks sai Kassi maja. Õigupoolest oli tegu tädi Ella Jaaksoni (tuntud kui Undi teoste tädi Ida) elupaigaga, ent kirjanik põlistas selle oma proosas just kollase kassi majana.

Pealkirja „Kassi maja” kannab ka Maarja Vaino raamatu esimene peatükk, kus autor keskendub kodu kuvandile Mati Undi loomingus. Seda pole varasemas

¹ L. Epner, Mati Undi teatrimängud. – L. Epner, Mängitud maailmad. (Heuremata.) Tallinn–Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018, lk 151–221.

² M. Vaino, Tammsaare irratsionaalsuse poeetika. Tallinn: EKSA, 2016, lk 55.

kirjasõnas omaette vaadeldud. Lõpuks jõutakse vältimatu järelduseni: „Kodu arhetüüp paistab Undi jaoks olevat talumaja” (lk 31). Linn süvendab võõrandumistunnet, uhkeid eramuid aga seostab Vaino eeskätt saatuslike naistega. Siit viib otsetee kassideni ja Tartu 8. Keskkooli (praegu Tartu Forseliuse Kool) 18-aastase abituriendi Mati Undi esikteoseni „Hüvasti, kollane kass” (ilmus koolialmanahhi „Tipa-Tapa” VI numbrina, 1963), mida autor ise määratles kui naiivset romaani.

Undil oli hästi arenenud nägemis- ja ruumitaju, mistõttu teda paelusid fotograafia, arhitektuur ja eriti kinokunst. Nagu sellest raamatust näha, sai noormees joonistajana varem tuntuks kui sõnaseadjana ning pilte klõpsutas Unt elu lõpuni, ühe oma tegelasegi („Mattiasse ja Kristiina” Mattiasse, 1973) pani ta tööle fotolaborisse. Kes soovib raamatu lõpus avaldatud kaheksale ülesvõttele lisa, külastagu Kadriorus Koidula tänaval Mati Undi ajutises (?) muuseumis avatud näitust. Ehk annaks see külaskäik mingit aimu Vaino kirjeldatud pikksilma-metoodikast (lk 55) ning Kadrioru mütoloogias, mis Undil tema luuletajast vaimuvenna Toomas Liivi sõnul argiteadvuse naiivistamisel pooleli jäi.³

Filmilavastajat Undist ei saanud, kuid ta kirjutas mitu filmiks saanud stsenaariumi ning igas tema teoses on sõnadesse kätketud filmikaadrid nii või teisiti olemas. Päriselus asendas kino teater. 1966. aastal jõudis Vanemuise lavale Undi esiknäidend „See maailm või teine”, 1967 lavastas ta seal ise luulekava (Juhan Liiv + Paul-Eerik Rummo) „Suits pööriöluhtadelt”. Ka Undi proosa jõudis laiema lugejaskonnani alles samal 1967. aastal, sest koolialmanahhe trükiti vähe ning tol ajal

Eesti esimeseks erootiliseks jutustuseks peetud „Võlg” (1964) oli jäänud Loomingu veergudele.

Tädi Ida kollane kass ilmus aga üha jälle kirjaniku vaatevälja. See andis teenekale Undi-uurijale Kalev Keskülale (1959–2010) lõpuks võimaluse kirjutada kolmest eri ajajärgu kassist Undi proosas, mis kokku moodustavad elu jooksul loodud arenguromaani.⁴ Enesekeskse romaani erinevad etapid on Kesküla järgi Alg-Kass (1963, naiivne), Tava-Kass (1967, tundelisemaks muudetud) ja Hilis-Kass (1992, pealkirjaga „Tere, kollane kass!”). Hilis-Kassis on õpetaja Kornelist (kelle prototüüp oli legendaarne Vello Saage) saanud tõeline õpetaja Maurus muutunud ajas, kuigi usutava vale tõe pähe esitamise teel.

Kassi kui olendi kohta on Unt 1988. aastal Soome kolleegile Jan Blomstedtile antud intervjuus täheldanud: „Kass on tujukas individualist”, kes „näeb otse inimese südamesse”⁵ Kui inimesi liigitada kassi- ja koerainimesteks, siis kuuluvad nii Mati Unt kui ka Maarja Vaino kindlasti esimeste hulka.

Koerad ja nende haukumine aga segunevad linna-Undil tehnika masinlikkusega, muutudes noore mehe sisemonoloogidesse tungiva ohu metafooriks. „Näib nii, et Unt võrdsustab mehed koeraga ning naised kassiga,” järeldab Vaino kirjaniku varasema loomingu põhjal (lk 49). Nii esindab Undi raamatute kass eelkõige loojas endas olevat naiselikku alget (*anima*), mis sobib hästi kokku kirjaniku Tartuperioodi intuiitse loomelaadiga. Oma raamatu järgnevais peatükkides käsitleb Vaino lähemalt psühhoanalüütilist, mütoloogilist ja eksistentsialistlikku Unti. Teos tervikuna reedab kõigi nimetatud valdkondade lähedust ka autorile endale.

⁴ K. Kesküla, Kolm kassi. – Looming 2006, nr 1, lk 111.

⁵ M. Unt, Kaks intervjuud Jan Blomstediga. – Vikerkaar 1993, nr 12, lk 57.

³ T. Liiv, Mati Unt: naiivsus kui leksikon. – Looming 1996, nr 10, lk 1432.

II

„Avan ennast, avan nagu ust / Mille taga peitub ainus keeldud tuba,” kirjutas noor Unt millalgi Vaino Vahingu salongiraamatuisse. Hiljem avaldas Vahing luuletuse tervikuna ning nüüd teeb Maarja Vaino sama (lk 66–67), tõstes esimese rea ka psühhoanalüütilist Unti vaatleva peatüki nimeks.

Tähelepanu väärrib, et kirjanik pani oma värsstekstile pealkirja „Samoraskrõtije”. Vene keeles, ladina tähtedega. Selles peitub vaste C. G. Jungi terminile *Ise* (sks *Selbst*). Miks just vene keeles? Üks võimalus on, et Unt oli äsja lugenud Jungi venekeelses tõlkes (kättesaadavuse pärast), ning ebatäpsete ja äraleierdatud eesti vastete kui venekeelse termini eelistamise põhjuse seletab lahti Vaino ise (lk 75–76). Nõnda saamegi raamatust lugeda Undi tegelasi valdavaist kompleksidest (Oidipus, Elektra) ning individuaatsiooniprotsessist Jungi mõistes, ka seoses kirjaniku endaga. Märksõnad *alateadvus* (*mitte-teadvus*, *teadvustamatus*), *Spiel* (mäng) ja *Angst* (hirm) on seejuures möödapääsmatud. Teatriuendusest rääkides toonitas Unt oma „möödumatut Jungi-hullust” veel XXI sajandilgi.⁶ Kuigi praeguseks on Jung moest väljas, võiks Undi tõlgitud „Tänapäeva müüt. Asjadest, mida nähakse taevas” (1995) pakkuda jätkuvat huvi vandenõuteoretikutele, näiteks Jüri Linale.

Ent psühhoanalüüs ei ole kuhugi kadumas ning tagantjärele tundub, et sügaval Mati Undi sisemuses olid *anima* ja *animus* alatasa vaenujalal, tuues kaasa rahutust ja ängi. Ennast avas ta just näitemänge lavale seades, pannes sageli mehed mängima naiste osi. Nii toimis ta ka Lorca „Bernarda Alba maja” lavastuses (1982), millest

Vaino pikemalt juttu teeb. Kuid lk 82 väidab ta, et Undi viimane lavastus oli 8. IV 2005 Draamateatris esietendunud „Surm ja tütarlaps”. Ei olnud! Kuu aega hiljem tuli Pärnu ooperifestivali PromFest raames Endlas publiku ette Mati Undi lavastatud Anton Rubinsteini ooper „Deemon”, kus lavastaja teostas oma ammuse ooperižanri kaasajastamise unistuse ning vallandas kõik sisemised deemonid. Rahvusvahelise lauljate koosseisuga ooperit etendati ainult neljal korral.

Kus teater, seal on muidugi kohe platsis rituaalid ja müüdid. XXI sajandil räägivad enda eest näidendite pealkirjad „Graal” (2001) ja „Vend Antigone, ema Oidipus” (laval 2003, trükkis postuumselt 2006), kuid Vaino oskab näha, kuidas seostekimp müüt-arhetüüp-psühhoanalüüs saadab Unti juba alates loometee algusest. Kord sai müüdist draama „Phaeton, päikese poeg” (1968), hiljem näitab kirjanik lühipalas „Külaskäik Phaetoni hauale” (1971), kuidas Phaeton pärast päikesevankri puruksajamist leidis haua just Undi enda sünnikodus, sauna juures. Nii tuli Mati Voorelt linna uuel vankril, tuli kui Päikese poeg, nagu Vaino resümeerib (lk 83).

Pikalt on raamatus tsiteeritud mütoloogias laetud jutustust „Must mootorrattur” (1974). Mootorratturit võrdleb Vaino kord eesti rahvapärimeste kuradiga (lk 91), kord aga näeb jutustuses Tammisaare romaani „Tõde ja õigus” IV osaga sarnanevat klassikalist abielupettuse lugu (lk 143). Õigus on tal mõlemal juhul, ent omaette tähelepanu väärrib jutustuse kõnekas lõpp: „Kuid see, kellest kord on saanud must mootorrattur, ei leia enam tagasiteed. Kel värske liha maitse suus, see murrab edasi.”⁷

Eksistentsialismi, õigemini kirjaniku eksistentsiaalset eluhoiakut, mõtestab

⁶ M. Unt, *Theatrum mundi*. Koost L. Epner. (Eesti mõttelugu 57.) Tartu: Ilmamaa, 2004, lk 56.

⁷ M. Unt, *Must mootorrattur*. Tallinn: Eesti Raamat, 1976, lk 28.

Vaino sarnaselt Rein Veidemanniga eestlikus võtmes. Mäss, vabadus, piirsituatsioon. Viimase mõiste (sks *Grenzsituation*) esmakasutuse au omistab autor Karl Jaspersile (viide 243, lk 185), kuigi toonased mõtlejad kasutasid seda igauks omal moel. Kuid antud juhul on tähtis just kirjanduslik eksistentsialism, millel eesti modernismis oli tugev prantsuse maik juures.

Teise maailmasõja ajal seadis Jean-Paul Sartre kõrvu olemise ja eimiski, 1960. aastatel ilmusid eesti keeles Albert Camus' romaanid „Võõras” ja „Katk”. Tühjus ja eikusil olemise tunne on valdavad Undi lühiromaanis „Tühirand” (1972). Pealkiri „Võõras” viitab otseselt võõrandumisele, ent sellest hiljem. Tähtsam on, et Vaino oskab kirjeldada Undi loomeängi kui vaimse erksuse hoidjat, millega kaasneb alati metafüüsiline mõõde. „Mati Undi eksistentsialism on hämarus [minu sõrendus – A. O.],” ütleb Vaino lk 118 ning annab hiljem mõista, et hämaruses on kõik korraga olemas.

Ent mingem korraks lühiromaanis „Mõrv hotellis” (1969) juurde. Muidugi on Undi hotell suletud ruum, omalaadne totalitaarse süsteemi sümbol. Vaino rõhutab sellise ruumi ajutisust, tõmmates kõnekaid paralleele Gert Helbemäe romaaniga „Ainult ajutiseks” (1964). Lisagem: mõlema teose arhetüüp on Franz Kafka „Loss” (1926, e k 1987). Mõõdamannes peatub kafkalikkusel ka Vaino, kuid Kafkal ja tema arendatud absurdikäsitlusel oli modernismi õitseajal Eestis sügavam tähendus, kui siit paistma jääb. 1970. aastail tegi Undist paar aastat noorem Toomas Raudam Kafkast koguni oma ilukirjanduse kaubamärgi, mis vahelduva eduga toimib tänaseni.

Nüüd sõnake võõrandumisest. Undi surma järel teatas Viivi Luik: „Ainult sellepärast, et Mati Unt kirjutas „Ratsa üle Bodeni järve” ja „Sügisballi”, teab eestlane,

mis on võõrandumine.”⁸ Sama tsitaadi esitab ka Maarja Vaino (lk 112), kesken- duses seejärel romaani „Sügisball” (1979) lähianalüüsile. „Sügisball” on eesti linna- kirjanduse meistriteos, mille eest Unt teenib arhitekt Vilen Künnapult välja linna- šamaani tiitli (lk 158).

Selle enim kõneainet pakkunud Undi teose kõrval ei võinud siis keegi ette näha ühe väikese jutustuse lähisidemeid Nobeli preemia laureaadi looduga.

Nimelt on „Ratsa üle Bodeni järve” (1974) pealkiri otselaen viimase nobe- listi Peter Handke ühe draama pealkirjast („Der Ritt über den Bodensee”, 1971), Handke aga kuulus Undi lemmikautorite sekka. Tema enda jutus ei ole küll ühtki ratsanikku, ei ole ka järve, aga mõlemad kirjanikud hindasid kõrgelt mütoloogilist ainet ning täpset ja head keelt. Nii mõnigi tänane arvamusiider võiks meelde jätta skandaalse maiguga sõnaränduri Peter Handke soovitus: „Mitte eritada auto- maatselt sõnu nagu Pavlovi koer ila.”

III

„Unt, kes kõndis omapead” – nii resümee- rib Vaino juba teose sissejuhatuses.

„Ma ei olnud imelaps,” ütleb Mati Unt ühe oma esseekogu pealkirjas (1990). Siiski ei takistanud öeldu teda salamisi nautimast külge riputatud imelapse- kuvandit, sest geeniusesäde ei kustunud tas endas kunagi. Esialgsele intuitsioonile lisandus erudeeritud intellektuaali tarkus ning ajapikku muutus ta stiil raskepära- seks. Keskealise Undi kohta sedastab teda hästi tundnud noorem koolivend Mihkel Mutt: „Vahel tundub mulle, nagu kannaks Unt endaga kaasas vandlitorni. Just nimelt – ta ei ela selles, vaid tassib vilkalt ühes.”⁹

⁸ V. Luik, Sõna on rohkem kui sõna. – Keel ja Kirjandus 2005, nr 10, lk 778.

⁹ M. Mutt, Mälestusi ja mõlgutusi Mati Undist. – Looming 1994, nr 1, lk 94.

Tartu seltskonnaga teatriromaanis „Via regia” (1975) lõpparve teinud, kujundas Unt 1980. aastatel Tallinnas oma autori-teatri, ehtsa *theatrum mundi* ehk M. Undi teatri, nagu koostaja Luule Epner Undi mõtteloovalimiku (2004) pealkirjas kokku võtab.

Maarja Vaino näitab, et Undi olemise kese oli mäng, mis „seotud rituaalsuse, salapära ning isiksuse arenguga” (lk 123). Kuid omapäi kõndijana võib Unt tema loomingu uurijaile tõsist peavalu valmistada, sest kadudeta ei lase ta ennast ühegi „ismi” alla mahutada. Ometi Vaino püüab, teaduse kui sellise nimel, ent peab viimaks alla vanduma. Üks termin on tal siiski õnnestunud juurde luua – eristamaks romantismi kui kirjandusvoolu esindajat tavatundelisest romantikust, tähistab ta esimest sõnaga „romantist” (lk 122).

1990. aastad olid Mati Undile eelkõige ajalehtedesse laiali pillatud omanäoliste argimütoloogiate raamatuiks kogumise aastad. Proosas näitas keeruliseks peetud romaan „Õös on asju” (1990), et hämaras on tõesti kõik korraga olemas: kaktuste tundeelu ja elekter otsekui Põrgupõhja Jürka imeasi. Kirjaniku viimane romaan „Brecht ilmub öösel” (1997) mõjub praegu üle lugedes teadliku provokatsioonina. Dokumentaalžanri varjus on autor sinna kuhjanud kõik, mis talle hetkel oluline näis. Nii on mängu toodud teinegi M. Unt – Maksim Unt, ajalooline isik, korruptantide ja kollaboratsioonistide „esiisa”.

Ent oma mürgisusele või närvilisusele vaatamata oli Mati Unt elu lõpuni kindlameelne eesti kirjanik, keda Lutsu ja Tammsaarega ühendab „rahvuslik saladus” (lk 150).

IV

Maarja Vaino analüüsib veenvalt ajaga kaasas käiva, ent mõnes mõttes vanaaegse Mati Undi loomingu igavikulisust. Klassi-

kute ühine „rahvuslik saladus” kuulub samasse liiki ja eestlase identiteedi kokkupõrkeid ameerikaliku massikultuuriga ilmestab hästi Undi esseevalimik „Sirise, sirise, sərbike. Sirmimütoloogiaid 1997–2002” (2003).

Ühe oma tegelase suu läbi teatas noor Unt, et tema lemmikkirjanik on Tammsaare. Hiljem on ta ikka oma lemmikut tsiteerinud, talle viidanud ning teda lavastanud. Tammsaare ja Undi arusaamade ja loomingu kokkukõlast annab Vaino oma raamatus põhjaliku ülevaate. Selle lõpetab ta küsimusega: „Võib-olla on Kõrboja rabas alati helisenud vaikne tango?” (Lk 151)

Kindlasti on, sest „Kõrboja peremees” on esimene Tammsaare teos, mida kirjanik Unt on otsesõnu maininud. Nimelt teeb Tava-Kassi Aarne ühe jõululaupäeva õhtul Maiale sõna *armastus* mainides endale etteheite: „Poiss, kas sul pole meeles, et „Kõrboja peremehe” ei räägita sõnagi armastusest?”¹⁰ Alg-Kassis sarnast teksti ei ole, küll aga osutab sellele muutusele Kalev Kesküla ülalviidatud Kasside-loos.

Oskar Lutsuga seob Unti otseselt muidugi „Huntluts” (1999), ent slaavi folkloori appi võttes saab näidata, et Undi „Doonori meelespeas” (1990) tegutsev vampiir Joosep oli tegelikult „Kevadest” tuntud Joosep Toots, kui ta Venemaalt tagasi tuli. Õige teadlasena Maarja Vaino seda siiski ei tee.

Ta lõpetab oma monograafia sõnadega: „[---] head kirjanikud päriselt kunagi ei kao, nad leitakse ikka ja jälle üles” (lk 167). Nooremad sugupõlvad on oma Undi üles leidnud ja ta üha ilmub kuhugi. Viimati ilmus Paavo Matsini romaani „Kongo tango” pealkirja. Tango saadab mõlemat kirjanikku ja Kongo on Undi musta mootorratturi nimi. Seekord laseb Matsin

¹⁰ M. Unt, Hüvasti, kollane kass. Võlg. Tallinn: Eesti Raamat, 1967, lk 76.

Towerist lahti kõik ronkinimesed. Viimaste edasise käekäigu kohta võib leida vihje Undi ühe jutustuse pealkirjast: „Ja kui me surnud ei ole, siis elame praegugi”.

Nõnda saab Undi esoteerikahuvi kokku Matsini alkeemiaga.

ARNO OJA